

Nenad Cambij:

DVIJE GLAVE TETRARIJSKOG DOBA IZ DIOKLECIJANOVE PALAČE U SPLITU*

U starom Splitu preostalo je izuzetno malo antičke skulpture koja je pripadala originalnoj dekoraciji Dioklecijanove palače. Posebno se malo sačuvalo slobodne skulpture od koje su najznačajnije samo relativno brojne sfinge.¹⁾ Te sfinge car je dao donijeti iz Egipta i one, naravno, potječu iz znatno ranijeg doba, pa su ovdje bile samo sekundarno upotrijebljene. Sarkofazi koji se nalaze oko nekadašnjeg carskog Mauzoleja ne pripadaju Palači, nego su najvjerojatnije doneseni iz okolice, uglavnom iz Salone, s namjerom da posluže uglednijim Splicićanima za posljednje počivalište, a neki od njih bili su očito više puta upotrijebljeni.²⁾ Od spomenika koji su za jedno ili dva stoljeća mlađi od Dioklecijana pronašla su se dva stupića oltarne pregrade s urezanim križevima.³⁾ Ovi spomenici, međutim, datiraju iz vremena kad su se sasvim pouzdano već zbile brojne preinake originalnog Dioklecijanovog zdanja.

Prema tome, osim nekoliko reljefa figuralnog i više reljefa ornamentalnog karaktera — koje nije bilo potrebno uništiti — nije gotovo ništa preostalo od skulpture kasnog 3. ili ranog 4. st. Da je slobodne skulpture u Dioklecijanovoj palači moralo biti govore za nju predviđena mjesta u arhitekturi (niše na glavnim vratima, baze poviše sjevernih vratiju, postament iznad zabata Peristila, niše u Mauzoleju itd.). Takvih skulptura sigurno je bilo više, što pokazuju brojna mjesta na kojima je mogla biti postavljena, odnosno kad se ima u vidu luksusni karakter zdanja. Očito je, dakle, da je slobodna skulptura bila temeljito uništena, ali vjerojatno ne onako kako to navodi Toma Arcidakon po kojem je tek prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin očistio Jupitrov hram od lažnih idola.⁴⁾ Proces purifikacije Palače započeo je sigurno već znatno ranije jer su neki prostori već prije osnutka Splita bili kristijanizirani, a nije isključeno ni sam Mauzolej.⁵⁾ Sigurno je da su glavna meta prilikom čišćenja bili carski kipovi te likovi poganskih božanstava, a lako moguće i Dioklecijanov sarkofag koji se nalazio u Mauzoleju, barem do sredine 4. st., prema svjedočanstvu Amijana Marcelina.⁶⁾ Fragmenti očito namjerno raz-

2 Kulturna baština

bijenog sarkofaga pronađeni su nakon uklanjanja izgorjele zgrade biskupije kod same stolne crkve (sad se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu),⁷⁾ a on je vjerojatno pripadao carskoj obitelji.⁸⁾

Ipak od nekad brojne skulpture Palače preostale su do danas samo dvije glave, po mom mišljenju, od izuzetne važnosti, koje su ipak do danas ostale neobjavljene, iako su sigurno bile zapažene. One su, doduše, dosta oštećene, ali mi se čini da se svejedno mogu interpretirati, pa ću to pokušati učiniti ovom prigodom.

Sl. 1 Lijeve glava

Te dvije glave uzidane su do terase u dvorištu **Ispod ure** br. 3. Radi se o dvije glave približno jednake veličine, nešto veće od normalne, izrađene od domaćeg vapnenca bijele boje koja je od stajanja na otvorenom nešto posivjela.

Prva glava (dimenzije vis. 29, šir. 16 cm lica) prikazuje čovjeka s dugom kosom koja ostavlja slobodno čelo, a pokriva uši i zatim pada straga na vrat (sl. 1). Oči su nešto nakošene prema dolje, imaju naglašen, nešto odebljali gornji kapak, a bulbus je izbočen. Lice je golobrado, vrat gladak i cilindričan. Nos je otučen, kao i dio brade. Osim toga glava je oštećena na kosi i licu.

Sl. 2 Desna glava

Druga glava (dimenzije vis. 30, šir. 17) ima kratku kosu koja je počestljana prema naprijed i neznatno nabrana na čelu (sl. 2). Oči su nakošene prema dolje, bulbosi izbočeni, gornji kapci nešto odebljali. Glava je dosta široka i krupna. Lice je debelo. Vrat pokazuje staračke anatomске promjene, prikazane s dva nabora kože koji se prema dolje spajaju poput izvrnutog trokuta. Nos je otučen, usta oštećena, a oštećenja se zapa-

žaju i u kosi te na vrhu brade. Površina glave je djelovanjem atmosferilija izgubila završnu polituru.

Već na osnovi letimičnog pregleda jasno je da se radi o dvije glave različitog karaktera. Lijeva (prva) glava ima idealne crte lica, a kosa nema nikakve veze s muškom frizurom rimskog doba. Očito je, dakle, da ova glava nije pripadala nekom realnom ljudskom liku.

S druge strane desna (druga) glava je, nema dvojbe, portret jedne starije osobe. Na to, naime, ukazuju izrazite individualne crte lica starijeg muškarca dostojanstvenog držanja glave s pogledom upravljenim u daljinu, pomalo otužnog izraza lica.

Na osnovi karakterističnog kvadratnog oblika glave, kratke frizure koja poput kape pokriva kalotu lubanje, a koja je polumjesečasto rezana na čelu, zatim na temelju očnih duplji koje imaju teški i naglašeni gornji kapak i šarenicu koja je nešto podignuta od donjeg ruba oka, kao i na osnovi čvrste i masivne organizacije glave, sasvim je sigurno da ova glava spada u tetrarhijsko doba.⁹⁾ Na to vrijeme ukazuje i izrazita simetričnost detalja (usp. obraze i vrat) koji na fin i reduciran realistički način karakteriziraju osobu (gojaznost i doba).¹⁰⁾ Ovakve karakteristike glave pokazuju glave tetrarhijskog doba iz Sperlonge,¹¹⁾ Chietija,¹²⁾ Kopenhagena,¹³⁾ Atene,¹⁴⁾ Osla,¹⁵⁾ Rima¹⁶⁾ i bezbrojne druge.

S obzirom na to da u starom Splitu — koji se nalazi unutar zidina Dioklecijanove palače — nema ni jednog fragmenta uzidanog u neku staru kuću koji ne bi bio porijeklom s tog područja, vrlo je vjerojatno, stoga, da su tu u blizini bile pronađene i ove dvije glave. Ovu konstataciju oslanjam, naravno, samo na moje poznavanje spolija iz Palače. Imamo li pri tom u vidu nesumnjivu činjenicu da obje glave pokazuju izrazite stilističke osobitosti tetrarhijskog doba, to još više pojačava iznesenu pretpostavku da su one zaista mogle pripadati skulpturalnom programu Dioklecijanove palače. Sasvim je prihvatljivo — po mom mišljenju — pretpostaviti da su ove glave bile dio statua, nešto većih od ljudske visine, koje su mogle biti postavljene u nišama zapadnog ulaza u Palaču,¹⁷⁾ odnosno negdje u neposrednoj blizini.

Nastavljajući ta razmišljanja neodoljivo se nameće misao da je druga, desna glava, portret jednog od tetrarha. Teško je — mišljenja sam — pomisliti da bi u Dioklecijanovoj palači, koja je bila zamišljena kao rezidencija »umirovljenog« cara, ali i kao spomenik tetrarhiji, sistemu vlasti izmišljenom od Dioklecijana — koji je obvezno predviđao povlačenje ostarjelih vladara,¹⁸⁾ bio postavljen lik neke druge osobe. To je, koliko se to barem meni čini — praktički nemoguće. Likovi tetrarha bili su postavljeni vjerojatno na svim glavnim vratima, pa je jednoj takvoj grupi — uvjeren sam — pripadala i statua od koje se sačuvao ovaj portret.¹⁹⁾

Ikonografija tetrarha nije, na žalost, dovoljno jasna i postoji još niz dilema u pogledu njihova stvarnog izgleda. Na slavolucima i drugim javnim spomenicima iz rimskog svijeta sačuvalo se vrlo malo sigurnih likova tetrarha. Glave vladara su otučene na slavoluku Galerijevu u Solunu,²⁰⁾ kao i na bazama proslave **decenalia** ovih vladara u Rimu.²¹⁾ Jedino se glava Galerijeva sačuvala na jednom manjem luku iz Soluna.²²⁾ Sasvim sigurno tetrarsi su prikazani samo na dvije porfirne grupe skulptura, jednoj u Sv. Marku u Veneciji,²³⁾ a drugoj iz Vatikana.²⁴⁾ Crte

lica likova na obje grupe pokazuju, međutim, dosta općenite karakteristike, pa usporedba s njima ne daje neke posebne rezultate. Sličnosti se više uočavaju u stilističkom tretmanu, a glave starijih tetrarha na skulpturi iz Vatikana, koje imaju neke srodnosti s našom glavom, ipak imaju premalo realističkog. Na tom spomeniku zapažaju se također kvadratne glave s istim tipom očiju, pogledom i napuhanim obrazima, širokim vratom i debljim usnama, ali je na rimskoj grupi daleko veća stilizacija crta lica, pa su sličnosti samo općenitog karaktera. Usporedba s glavama grupe iz Venecije pokazuje još općenitije sličnosti, iako se radi o boljem djelu.

Komparacija s dvije herme koje se sastoje od četiri glave iz Salone — za koje L'Orange smatra da pripadaju tetrarsima —²⁵⁾ pruža također malo elemenata za komparaciju jer su te glave gotovo idealnih crta lica, tako da je — ako se uopće radi o portretima — u pitanju idealizacija osoba, pa se o sličnostima, fizionomskim karakteristikama i životnoj dobi ne da uopće ništa prosuditi.

Nešto sličnosti naša glava pokazuje i s reljefnom bicom Dioklecijanovom u medaljonu Mauzoleja Palače.²⁶⁾ Sličnosti se, naime, uočavaju u prvom redu u relativno niskom čelu, široko rastvorenim očima s naglašenim gornjim kapcima i približno istoj, staračkoj životnoj dobi. Različit je, međutim, donji dio lica koji je na bisti nešto oduljeniji i s nešto zaostrenijom bradom, a frizura je drugačijeg karaktera, što sve ukazuje da se po svojoj prilici radi o drugoj osobi.

Osim navedenih, relativno sigurnih portreta tetrarha postoji i niz drugih koji se s više ili manje vjerojatnosti pripisuju tim vladarima. Jedna vrlo lijepa glava, pronađena u Nikomediji, držala se za glavu Dioklecijanovu.²⁷⁾ Bilo je već ranije rezerva u pogledu takve atribucije,²⁸⁾ a nedavno je K. Fitschen, izvrstan poznavalac rimskog portreta, spomenutu glavu »Dioklecijanovu« pripisao Aurelijanu.²⁹⁾ Ova glava nema ništa zajedničkoga sa splitskom glavom.

Ništa sličnosti sa splitskom glavom nema ni tzv. Doria-glava iz Rima za koju L'Orange drži da bi mogla pripadati Dioklecijanu jer se radi o portretu gotovo čelava čovjeka, mršava lica.³⁰⁾ Treba, međutim, napomenuti da je bilo i protivljenja toj L'Orangeovoj atribuciji.³¹⁾ Uz Doria-glavu povezivao se crtež izgubljene glave iz zbirke danskog kipara J. A. Jerichaua za koju je Fuhrmann pretpostavljao da je nastala na osnovi istog predloška kao prvospomenuta.³²⁾ Ja bih ovdje podijelio Dörnerove sumnje u pogledu takve interpretacije.³³⁾ Isto tako nikakvih dodirnih točaka s našim portretom nemaju ni glave koje V. Poulsen stilistički povezuje uz glavu Doria.³⁴⁾

Nešto fizionomskih podudarnosti s glavom iz Dioklecijanove palače pokazuje veliki cameo iz Dumbarton Oaksa koji možda prikazuje Dioklecijana i Maksimijana.³⁵⁾ Objе glave na kameu imaju masivne glave, frizure i tip očiju srodan kao na našoj glavi, ali te su sličnosti ipak više posljedica stila i forme glava nego u stvarnoj fizionomiji. Neki, međutim, sumnjaju u antički karakter predmeta.³⁶⁾

Po organizaciji glave i nekim detaljima sličnosti pokazuje portret iz Afyona u Maloj Aziji. Taj se portret pripisuje neodrođenom tetrarhu,³⁷⁾ Mišljenja sam ipak da je ovaj portret nešto raniji i da se približno stilistički veže uz spomenutu glavu iz Nikomedije.

Od pretpostavljenih skulptura koje prikazuju auguste tetrarhije treba spomenuti i neke glave koje se katkad pripisuju Maksimijanu jer i on dolazi u obzir kao mogućnost za identifikaciju portreta iz Palače.

Statua iz Sirakuze pokazuje sličnosti s našim likom samo po organizaciji i masivnosti glave,³⁸⁾ što su, dakle, samo podudarnosti vrlo općenitog karaktera. Treba također napomenuti da je ta statua bila datirana čak u hadrijansko doba,³⁹⁾ što možda nije ispravno, ali je ipak dvojbeno da li ona prikazuje Maksimijana.

Kip iz Ostije, koji je prilikom publiciranja bio proglašen za Maksencija,⁴⁰⁾ ima također sličnosti po masivnosti i strukturi glave, ali očito po životnoj dobi i detaljima nema veze sa splitskom glavom. S atribuiranjem ove glave Maksenciju nije se složio L'Orange,⁴¹⁾ a nedavno je s upitnikom B. Andreae portret pripisao Maksimijanu.⁴²⁾

Glava iz Ostije i glava iz Sirakuze, po mom mišljenju, ne prikazuju istu osobu jer se razlikuju i u fizionomskim, a ne samo u formalnim karakteristikama.

Najbliži našoj glavi je portret iz Utike koji se čuva u Leidenu.⁴³⁾ Ova je glava bila umetnuta u jedan carski kip u oklopu, očito iz ranijeg doba.⁴⁴⁾ Oblik glave, lagano zakošene oči prema dolje, naglašen gornji kapak, široki obrazi, malo skupljena usta, lagano opuštena donja usna, brada i razmjerno nisko čelo podudaraju se s istim dijelovima lica na splitskoj glavi. Jedina razlika zapaža se u tipu frizure. Šteta je što je ova glava, kao i ona iz Splita, relativno dosta oštećena, pa ih je teško komparirati. U stilskom pogledu glave iz Leidena je rađena sa znatno više realizma, a manje stilizacije i reduciranja nebitnog, ali se, čini mi se, ipak može pripisati tetrahijskom vremenu. J. W. Salomonson je u ovoj glavi prepoznao Maksimijana, a neki, s obzirom na stanovite sličnosti s glavom iz Ostije, pomišljaju i na njegova sina Maksencija.⁴⁵⁾ Mišljenja sam ipak da takva usporedba nema osnova. Bez obzira na problem atribuiranja glava iz Leidena je, po mom mišljenju, od svih iz ovog doba najbliža splitskoj po fizionomskim karakteristikama, iako se, naravno, ne može sasvim sigurno kazati da se radi o istim osobama.

S obzirom na iznesene portrete naša glava — ako uopće prikazuje nekog od tetrarha — može pripadati samo nekom od starijih, nekom **augustu**, tj. Dioklecijanu ili Maksimijanu, a ne nekom **cezaru** Galeriju ili Konstanciju Kloru, s obzirom na razlike koje iznose barem 10 do 20 godina.⁴⁶⁾ Zbog toga smatram da ne treba uzeti u obzir glavu Galerija na luku Soluna kao komparativni materijal.⁴⁷⁾

Isto tako nisam smatrao nužnim uzeti u obzir i likove careva na mozaicima u villi u Piazza Armerina jer je fizionomske sličnosti teško utvrditi na spomenicima izrađenim u različitim medijima.

Na temelju iznesenog mislim da nema dvojbe o stilističkoj pripadnosti splitske glave tetrahijskoj skulpturi. Izrazite sličnosti, međutim, s nekim likom od dvojice augusta nema, osim s glavom iz Leidena. Općenito uzevši splitski portret bliži je grupi likova koji se pripisuju Maksimilijanu, barem po tipu glave, ako ne po nekim upadljivim fizionomskim crtama lica. S druge strane, po mom mišljenju, ova glava nema uopće nikakvih srodnosti ni s jednim portretom koji se atribuiraju Dioklecijanu,⁴⁸⁾ osim

možda s debelom glavom na novcu koja vjerojatno ne pripada ovom augustu.⁴⁹⁾

Već sam gore naveo da je od svih likova Maksimijana našem portretu najbliži onaj iz Leidena. Nije, međutim sličnost s tom statuom dokaz da se naš lik može pripisati Maksimijanu jer ni ona nije sa sigurnošću atribuirana ovom posljednje spomenutom caru.⁵⁰⁾ Za identifikaciju s Maksimijanom — po mom mišljenju — znatno više govori usporedba s bustom u frizu Mauzoleja koja je sigurno Dioklecijanova.⁵¹⁾ O različitim fizionomskim karakteristikama ovih portreta govorio sam već ranije, ali tehnika, struktura glave, stil, identični kamen očito ukazuju na identično radioničko porijeklo, iako je glava — koja je predmetom ove studije — vrsnija. Mišljenja sam da su majstori koji su radili ove dvije glave, ipak željeli prikazati različite osobe.

Ako, dakle, pretpostavimo da se zaista radi o glavi jednog tetrarha, čini mi se da se i metodom izlučivanja može doći do rezultata da je prikazan Maksimijan. Zbog razloga ikonografskog karaktera, kao što sam naveo, možemo isključiti Dioklecijana, a vjerojatno i Konstancija Klora, ali i zbog razlike u godinama.⁵²⁾ Galerija, smatram, treba isključiti zbog razlike u godinama, iako se ne zna točno kad je rođen. Što se pak fizionomskih razloga tiče, on bi mogao doći u obzir prema bisti na malom luku iz Soluna, te liku na novcu.⁵³⁾

Prema tome, na osnovi iznesenog, najprihvatljivije bi bilo da glava iz Dioklecijanove palače prikazuje Maksimijana. Možda je čudno što glava nema *insignia*, ali to i ne znači da ih nije ni bilo. Skloniji sam, doduše, pretpostavci da ova careva statua nije imala nikakav službeni znak vlasti jer je bila namijenjena da figurira u Palači nakon povlačenja augustâ, pa takvi znakovi nisu bili ni nužni. Osim toga tetrarsi se ponekad prikazuju bez *insignija*.⁵⁴⁾

Uz glavu — koju pripisujem Maksimijanu — rekao sam nalazi se još jedna o kojoj do sada nije bilo riječi. Za nju sam već na početku istaknuo da nema nekih posebnih karakteristika i da se najvjerojatnije radi o nekoj idealnoj glavi. Tip kose na ovom spomeniku kazuje da je po svojoj prilici u pitanju glava nekog božanstva, polubožanstva ili personifikacije. Očito je ipak da ne može biti riječi o prikazu Jupitra ili Herkula, božanstava pokrovitelja augustâ Dioklecijana i Maksimijana. Čini mi se da zbog ikonografskih karakteristika ne bi dolazilo u obzir ni neko drugo važnije pogansko božanstvo. Stoga sam najskloniji pretpostavci da bi glava mogla prikazivati jednog od Dioskura. U kasnoj antici Dioskuri su i dalje bili vrlo omiljeni. Oni u ikonografskom pogledu imaju glave nalik ovoj iz Polače.⁵⁵⁾ I ova glava je očito rad lokalnih majstora i stilistički je vrlo srodna pretpostavljenom Maksimijanovom portretu.

Ove dvije glave su, dakle, dokaz da su u Palači i značajnije skulpture radili domaći majstori. Očito je da za njih nisu bili rezervirani samo grubi radovi i izrada arhitektonske dekoracije. Ti majstori su također radili i friz u Mauzoleju i biste Dioklecijana i njegove žene u medaljonima. Kad već spominjem domaće majstore, postavlja se jedno zanimljivo pitanje: na koji način su carske portrete mogli raditi majstori koji cara najvjerojatnije nisu ni mogli vidjeti. Držim da su oni mogli raditi samo po modelima izrađenim u centrima, gdje su bile reizdencije careva. Skulp-

tura koju su izrađivali domaći majstori bila je vjerojatno predviđena za takva mjesta u Palači koja su bila povišena (na primjer na vratima, frizu mauzoleja i sl.). Za takva mjesta bila je dovoljna samo općenita sličnost s modelom.

Na koncu bih još samo istakao da je u Saloni skulptura kasnog 3. i ranog 4. st. prilično dobro zastupljena. Lako je moguće da je u razvoju likovnih umjetnosti značajnu ulogu odigralo i to što su bili potrebni majstori klesari. Od tih majstora koji su dolazili u Dalmaciju za vrijeme gradnje sigurno su neki i ostali u toj regiji i nakon prestanka radova u Palači.

BILJEŠKE

- * Ovaj rad bit će uskoro tiskan na engleskom jeziku u jednom od slijedećih brojeva *Archaeologia Jugoslavica*
- 1) O sfingama u Palači usp. P. Selem, Stanje istraživanja sfinga carske palače u Splitu, *Adriatica, praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, str. 639 i d.
 - 2) F. Bulić, Dva sarkofaga Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatinca spljetskih nadbiskupa, Zadar 1882, str. 3 i d. U ovom posljednjem sarkofagu bila su ukopana dva biskupa.
 - 3) Lj. Karaman, O počecima ranosrednjovjekovnog Splita do godine 800, Serta *Hofileriana*, *Vjesnik hrv. arh. društva N. S. XVIII—XXI*, 1937—40, str. 422 i d. 2a i b. N. Cambi, *The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the Fourth till Eleventh Century in the Light of Archaeological Evidence*, *Acta Congressus Mariologici-Mariani Internationalis, Romae 1972*, str. 60 i d., Tab. VI, 14.
 - 4) Fr. Rački, *Thomas Archidiaconus Historia Salonitana, Zagrabiae 1894*, str. 34.
 - 5) N. Cambi, o. c., str. 59 i d.
 - 6) *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri*, ed. Gardthausen I, 87.
 - 7) F. Bulić, *Il sepolcro di Diocleziano a Split (Spalato)*. *Vjesn. arh. hist. dalm.* XLVI, 1923, str. 9. Bulić je prvi pretpostavio da bi se moglo raditi o Dioklecijanovom sarkofagu, ali se ogradio.
 - 8) *Fragmente od porfira u Arheološkom muzeju nedavno je proučio i pripisao Dioklecijanovoj raki H. Kähler, Domkirche, Mélanges Mansel, Ankara 1974*, str. 809 i d.
 - 9) *Usp. H. P. L'Orange, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Oslo 1933*, str. 28 i d., osobito str. 30.
 - 10) H. P. L'Orange, 1. c.
 - 11) B. Andreae, *L'art de l'ancienne Rome*, Paris 1973, sl. 602.
 - 12) B. Andreae, o. c., sl. 603.
 - 13) H. P. L'Orange, o. c., str. 113, sl. 51, 52.
 - 14) H. P. L'Orange, o. c., str. 113, sl. 53, 54; str. 113, sl. 55, 56.
 - 15) H. P. L'Orange, o. c., str. 114, sl. 64.
 - 16) H. P. L'Orange, o. c., str. 117, sl. 77.
 - 17) *Usp. rekonstrukciju tog dijela zapadne fasade G. Niemann, Der Palast Diokletians in Spalato, Wien 1910*, sl. 36, odnosno E. Hebrard — J. Zeiller, *Spalato le Palais de Diocletien*, Paris 1912, sl. na str. 48.
 - 18) H. Kähler, *Split i Piazza Armerina, Urbs 4, 1961—62*, str. 106 i d.

- 19) Nad sjevernim vratima stajale su baze koje su služile kao postamenti za tetrarhe i Jupitera, slično kao i u Rimu na spomeniku proslavi decenalia, usp. H. Kähler, o. c., str. 106 i sl. 4 i 5, te H. Kähler, Das Fuenfsaulendenkmal feur den Tetrarchen auf Forum Romanum, Köln 1964, sl. 1.
- 20) O slavoluku Galerijevu, usp. P. Kinch, L' Arc de Triomphe de Salonique, Paris 1890, passim.
- 21) H. Kähler, Das Fuenfsaulendenkmal, usp. table.
- 22) Bull. corr. hell. LXXXII-1958-II, str. 759, sl. 4 i 5. R. Bianchi Bandinelli, La fin de l'art antique, Paris 1970, sl. 283.
- 23) R. Delbrueck, Antike Porphywerke, Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 6, Leipzig 1932, tab. 31—34.
- 24) R. Delbrueck, o. c., tab. 35—37.
- 25) H. P. L'Orange, Die Bildnisse der Tetrarchen, Acta Archaeologica II, 1. 1931, str. 29 i d. sl. 1—6, tab. I—II, H. P. L'Orange, o. c., sl. 36, 37, 38, 40
- 26) G Niemann, o. c. tab. XXII—XXIII, J. Marasović — T. Marasović, Dioklecijanova palača, Zagreb 1968, sl. 61, 64.
- 27) F. K. Dörner, Ein neuer Porträtkopf des Kaisers Diokletian, Die Antike 17, 1941, str. 139 i d., sl. 2, 4, 6, 7. J. Inan — E. Rosenbaum, Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor, London 1966, str. 85, tab. XXXIX, 3—4.
- 28) V. Poulsen, Notes on the Iconography of Diocletian, Vjesn. arh. hist. dalm., LVI—LIX/1, 1954—57, str. 189.
- 29) Usp. kod B. Andreae, o. c., tab. 133. Nije mi poznato je li Fitschen publicirao svoje rezultate.
- 30) H. P. L'Orange, Ein Porträt des Kaisers Diokletian, Röm. Mitt. 44, 1929, str. 180, tab. 37—42.
- 31) R. Delbrueck, o. c., str. 124.
- 32) H. Fuhrmann, Zum Bildnis des Kaisers Diokletians, Röm. Mitt. LIII, 1938, str. 35 i sl. 1, 2.
- 33) F. K. Dörner, o. c., str. 143 i d.
- 34) V. Poulsen, o. c., 188 i d.
- 35) G. M. A. Richter, Greek and Roman Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Cambrigde Mass., 1956, str. 15 i d., br. 11. tab. VI.
- 36) H. G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser, Berlin 1968, str. 28, br. 22. Autor misli da predmet teško može biti antički.
- 37) J. Inan — E. Rosenbaum, o. c., str. 85, br. 62, tab. XXXIX, 1—2.
- 38) H. G. Niemeyer, o. c., str. 86 i d., br. 21, tab. 8, 1.
- 39) N. Bonacasa, Ritratti greci e romani della Sicilia, Palermo 1964, br. 108.
- 40) R. Calza, VI, Ostia, Sculture provenienti dall'edificio degli Augustali, Not. d. scavi 1941, str. 222, sl. 3, 4, 5. H. G., Niemeyer, o. c., str. 89, br. 27, tab. 8, 2.
- 41) Podatak uzet iz H. G. Niemeyera, o. c., str. 87, br. 27.
- 42) B. Andreae, o. c., str. 334, tab. 149.
- 43) J. W. Salomonson, Ein unbekantes Tetrarchenporträt aus Nord Afrika in Leiden, Oudeheidkundige Mededelingen XLI, 1960, str. 59 i d., tab. XXVII—XXXIII, H. G. Niemeyer, o. c., str. 100, br. 64., tab. 22.
- 44) H. G. Niemeyer, o. c., str. 100.
- 45) H. G. Niemeyer, l. c.
- 46) Godine rođenja tih careva nisu poznate. Dioklecijan je rođen između 225. i 240. godine po mišljenju Ensslina (usp. Pauli-Wissowa, Real. enc. VII, A2 stup. 2421, s. v. Valerius), Maksimijan je po istom piscu rođen oko 240 (usp. Pauli-Wissowa, Real. enc. XIV, stup. 2488 s. v. Maximianus Herculus). Za Galerija Ensslin smatra da je rođen oko 250 (usp. Pauli-Wissowa, Real. enc. XIV, stup. 2518 s. v. Maximianus Galerius). Ni za Konstantina Klora ne zna se godina rođenja, a vjerojatno je to negdje oko 260. (usp. Pauli-Wissowa IV, 1054 i d. s. v. Constantius).

- 47) Za manji luk Galerijev u Solunu usp. bilj. 22.
- 48) Usp. portrete navedene u bilj. 27, 28 i 30.
- 49) J. J. Bernoulli, *Römische Ikonographie*, Stuttgart—Berlin—Leipzig 1894, II, 3, str. 198, tab. VII, 4—6. Likovi na novcu očito ne prikazuju istu osobu. H. P. L'Orange, *Acta Arch.* II, str. 43, bilj. 29 iznosi mišljenje da debela glava na novcu uopće nije Dioklecijanova.
- 50) H. G. Niemeyer, o. c., str. 100.
- 51) Usp. slike navedene u bilj. 26.
- 52) O ikonografiji Konstancija Klora malo se zna. Osim na novcu njegov lik nije sigurno poznat. Usp. J. J. Bernoulli, o. c., tab. VII, 13—16. Nekoliko portreta se, doduše, pripisuje ovom cezaru, ali atribucije su vrlo problematične. Usp. *Encicl. dell'arte ant. e orientale* II, str. 919, s. v. Costanzo I Cloro. Ovaj vladar je imao izrazito jak nos i dugu istaknutu bradu.
- 53) Usp. J. J. Bernoulli, o. c., tab. VIII, 4.
- 54) J. J. Bernoulli, o. c., tab. VII, 5.
- 55) A. Rumpf, *Stilphasen der spätantiken Kunst*, Köln und Opladen 1957, tab. 7, 31 i 35.
- 56) B. Andreae, o. c., sl. 610, 615.

